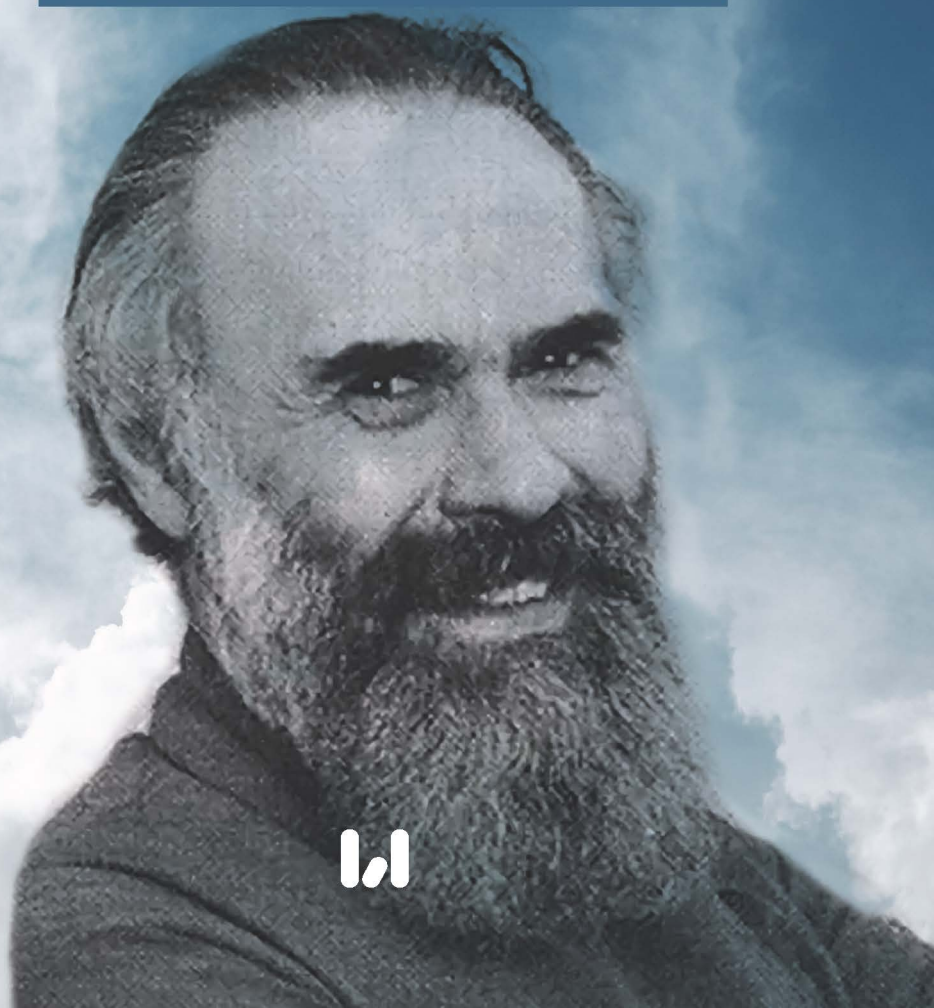

Aleksy Kucy

**Biografia duchowa
i antropologia
chrześcijańska
metropolity
Antoniego Blooma
(1914–2003)**

Aleksy Kucy

**Biografia duchowa
i antropologia
chrześcijańska
metropolity
Antoniego Blooma
(1914–2003)**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Aleksy Kucy

**Biografia duchowa
i antropologia
chrześcijańska
metropolity
Antoniego Blooma
(1914–2003)**

WYDANIE DRUGIE
POPRAWIONE I UZUPEŁNIONE

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

Aleksy Kucy – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Rusycystyki
Zakład Językoznawstwa, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Urszula Pawluczuk

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Anna Maria Thor

SKŁAD I ŁAMANIE

Grzegorz Dzierżęga

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie Antoniego Blooma wykorzystane na okładce pochodzi
z archiwum elektronicznego Fundacji Duchowe Dziedzictwo Metropolity
Antoniego Surożskiego

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Aleksy Kucy, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydanie 1 zostało opublikowane pt. *Antropologia wiary w życiu i nauczaniu teologicznym
metropolity Antoniego Blooma (1914–2003)* przez Centrum Europy Wschodniej UMCS, Lublin 2013
Niniejsze drugie wydanie zostało poprawione i uzupełnione o dodatkowy rozdział

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie 2. W.09177.19.0.M

Ark. druk. 18,625

ISBN 978-83-8142-525-4

e-ISBN 978-83-8142-526-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

Część I

Postać londyńskiego hierarchy na tle rosyjskiej emigracji XX wieku

Rozdział 1. „Wielkie wyjście” rosyjskiej emigracji	21
Rozdział 2. Rosyjska diaspora duchowa w Paryżu	39
Rozdział 3. Rodzina Bloomów	63
Rozdział 4. Poszukiwania duchowe Andrzeja Blooma	81
Rozdział 5. W arcypasterskiej posłudze	117

Część II

Myśl antropologiczna metropolity Antoniego

Rozdział 1. Warsztat teologiczny	159
Rozdział 2. Misterium wiary	173
Rozdział 3. Powołanie człowieka	197
Rozdział 4. Poznanie siebie	217
Rozdział 5. Zręby bioetyki	239
Zakończenie	263
Summary	269
Резюме	275
Bibliografia	281
Wykaz skrótów	295

Wstęp

„Apostoł miłości”, „wybitny arcybiskup, mentor duchowy”, „prawdziwy robotnik żniwa Chrystusowego”, „lekarz duszy i ciała”, „przyjaciel”, „wspaniały człowiek” – tych i wielu innych określeń używają dziś współcześni badacze i zwykli sympatycy w stosunku do założyciela i pierwszego zwierzchnika diecezji surożskiej Patriarchatu Moskiewskiego w Wielkiej Brytanii – metropolity Antoniego Blooma. Oddany życiu liturgicznemu Kościoła, przejawiający skłonność do refleksji duchowej i kontemplacji metropolita Antoni swoją gorliwą modlitwą i płomiennym słowem zapalił w niezliczonych ludzkich sercach – nie tylko adeptów prawosławia, ale też innych wyznań – wiarę w Boga i miłość do Niego. Swoją osobistą drogę do Boga rozpoczął w wieku czternastu lat, kiedy w trakcie pierwszego w swoim życiu, przemyślanego i wnikliwego czytania Ewangelii przeżył osobiste mistyczne spotkanie z Chrystusem. Towarzysząca temu wydarzeniu przemiana świadomości hierarchy polegała na tym, że zaczął on postrzegać świat i ludzi przez pryzmat Bożej miłości, definitywnie wyznaczyła ona dalszą, jakże niezwykłą, drogę życiową przyszłego zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Anglii.

Ślady tego pierwszego ewangelicznego odkrycia można odnaleźć nie tylko w jego ofiarnym spełnianiu się wobec bliźnich i w gorliwej posłudze duszpasterskiej, ale też w jego nauce wiary, poczynając od koncepcji człowieka-ikony, a kończąc na głębokich osobowościowych relacjach człowieka ze swoim Stwórcą. Właśnie ten ostatni aspekt pozwala wysunąć tezę o psychologizmie i specyfice nauki wiary metropolity Antoniego, przejawiającej się jego głębokim przeżywaniem wewnętrznych relacji z Bogiem oraz więzi między „ja” ludzkim a wyższym „ja” Boskim, przy czym zawsze mają one charakter osobowy.

Pochodzący z arystokratycznej rodziny rosyjskich emigrantów pierwszej fali prawosławny biskup i kaznodzieja staje się w Polsce coraz bardziej znany ze swej myśli antropologicznej i psychologicznej. Bezstronny analityk zechce od razu zwerfikować słuszność chwalebnych epitetów, przyglądając się uważnie sylwetce hierarchy, jego dorobkowi pasterskiemu oraz dziedzictwu homiletycznemu, które wydaje się nabierać coraz większej popularności i aktualności nie tylko w Rosji, ale i na całym świecie. Charakterystyczną cechą twórczości metropolity Antoniego jest fakt, iż w znacznej mierze była ona pochodną jego życia duchowego, liturgicznego i mistycznego. Większość jego dzieł stanowią tematycznie ułożone, wygłoszone wcześniej kazania, wykłady lub wywiady, dlatego też dorobek ten można określić mianem „żywego słowa Antoniego Surożskiego”.

Wspomniana popularność hierarchy wiąże się nie tyle z jego darem krasomówstwa i sposobem prezentacji poglądów, ile z ich psychologizującą treścią i wewnętrzną głębią poruszanych zagadnień. Zdaniem ihumena Pietra (Mereszczinowa)¹ na tle prawosławnych hierarchów XX wieku postać metropolity Antoniego wyróżnia się kilkoma głównymi cechami:

stylem pasterskim,
ewangelizmem,
ekleziologią,

wyjątkowym brakiem aberracji duchowej właściwym dla czasów nam współczesnych i związanym z tym zjawiskiem swoistym outsiderstwem na tle tendencji panujących we współczesnym życiu Kościoła prawosławnego².

Powyższe kryteria można uzupełnić o kolejne decydujące o dodatkowym ciężarze gatunkowym myśli antropologicznej metropolity, do których zaliczyć należy wewnętrzny psychologizm, antropocentryzm i chrystocentryzm. Owszem, miarą nauczania i działalności pasterskiej nie jest myśl sama

¹ Ihumen Pietr, świec. Walenty Mereszczinow (* 4 września 1966) – współczesny rosyjski duchowny prawosławny, ihumen, katecheta, misjonarz, publicysta.

² Zob.: Петр (Мерещинов) игумен, *Жизнь православного христианина в современном мире* (на примере митрополита Антония), [w:] *Духовное наследие митрополита Антония Сурожского. Материалы Первой международной конференции 28–30 сентября 2007 г.* Москва, ред. Е. Майданович, Е. Садовникова, М. Уманцева, Москва 2008, s. 16–25.

w sobie, lecz efekty misji ewangelizacyjnej, która w wypadku Antoniego Surożskiego była bardzo okazała. Na Wyspach Brytyjskich, gdzie działał hierarcha, z jednej kilkusobowej wspólnoty prawosławnej od lat pięćdziesiątych XX wieku do początku XXI wieku rozwinęła się potężna diecezja surożska licząca kilkadziesiąt parafii³. Fakt ten pozwolił na utworzenie w Europie Zachodniej lokalnej cerkwi z centrum w Londynie⁴.

Autorowi niniejszego opracowania do przeprowadzenia gruntownej analizy poglądów antropologicznych i nauki moralnej Antoniego Blooma w zakresie filozofii chrześcijańskiej zawartych w jego posłaniach adresowanych niekiedy do znacznie większego grona odbiorców niż tylko wyznawcy prawosławia, posłużyły inne czynniki, które zostaną omówione dalej. Potrzeba gruntownej interpretacji owego dziedzictwa wynika również z występującej obecnie różnicy zdań w środowisku badaczy rosyjskich oraz części prawosławnego duchowieństwa podważających autorytet hierarchy i postulujących rzekomy modernizm jego nauczania, sprzeczny ze wschodnią tradycją patrystyczną⁵. Choć poglądów tych nie wyrażono ani w pracach naukowych, ani w oficjalnych dokumentach cerkiewnych, mogą wprowadzać zamęt w środowisku osób wierzących, szukających wsparcia duchowego, ponieważ głosi się je w katedrach uniwersyteckich bądź z ambon cerkiewnych. Warto zatem zweryfikować ich słuszność, potwierdzając lub obalając ich zgodność z rzeczywistością. Innym, bardziej konstruktywnym powodem do zbadania dziedzictwa metropolity Antoniego jest potrzeba usystematyzowania jego myśli antropologicznej, określenia stanowiska hierarchy w kwestiach życia moralnego

³ Szczegółowe informacje o historii i stanie diecezji surożskiej na jej oficjalnym portalu: [dostęp w Internecie: <http://www.sourozh.org>]. W tym miejscu i dalej w całej publikacji źródła internetowe były aktualne w marcu 2019 roku.

⁴ А. Дорохин (священник), *Поместная Церковь в Великобритании. Шаг вперед или назад?*, „Встреча” 2007, nr 1 (24), s. 48–52.

⁵ Powyższe tendencje miały swój początek jeszcze za życia hierarchy. W 2001 roku metropolita Antoni wspominał między innymi o tym, iż dostaje z Rosji listy z prośbą o wyjaśnienie przyczyn, dla których jego twórczość na równi z dziełami księży J. Meyendorffa i A. Schmemanna jest dezaprobowana przez przedstawicieli rosyjskiego kleru i środowiska akademickie. Zob.: *Митрополит Антоний Сурожский, Уверенность в вещах невидимых. Последние беседы (2001–2002)*, tłum. Е. Садовникова, red. Е. Майданович, Т. Майданович, Москва 2012, s. 57.

i innych zagadnień traktujących o człowieku, a wciąż nurtujących prawosławną społeczność, jak również przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich oraz osób niezwiązanych z żadną religią.

Wagi postawionych celów badawczych dowodzi to, że mimo coraz większego zainteresowania osobą i twórczością metropolity Antoniego Blooma, jego dorobek homiletyczny nadal nie doczekał się należytej aktywności naukowo-badawczej, a – co za tym idzie – wciąż dysponujemy stosunkowo małą liczbą publikacji naukowych zajmujących się tym zagadnieniem w sposób usystematyzowany. Podkreślić jednak należy, że zainteresowanie naukowe metropolitą Antonim z roku na rok wzrasta. Począwszy od 2008 roku w Rosji odbyło się kilka międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych dziedzictwu metropolity. Wszystkie zorganizowała fundacja *Духовное Наследие Митрополита Антония Сурожского* [Dziedzictwo Duchowe Metropolity Antoniego Surożskiego]⁶. Jak dotąd opublikowano materiały z trzech spośród nich⁷. Oprócz konferencji Fundacja ta organizuje kilka razy do roku mniejsze seminaria, poświęcone jakiemuś wybranemu zagadnieniu z życia duchowego, a rozpatrywanemu przez pryzmat twórczości Antoniego Surożskiego⁸.

Podobne konferencje, które miały charakter naukowy, popularnonaukowy i poznawczy, odbyły się również w Wielkiej Brytanii⁹.

⁶ Zob.: <https://antsur.ru/ru/nasledie>, dalej „FDDMAS”.

⁷ *Духовное наследие митрополита Антония Сурожского. Материалы Первой международной конференции 28–30 сентября 2007 г. Москва*, red. Е. Майданович, Е. Садовникова, М. Уманцева, Москва 2008; *Человек в богословии митрополита Антония Сурожского. Доклады Второй международной конференции 11–13 сентября 2009 г.*, red. Е. Крученицкая, Е. Майданович, М. Уманцева, Москва 2013; *Церковь – Богочеловеческое общество. Материалы третьей международной конференции 23–25 сентября 2011 г.*, red. С. Кокурин, С. Лукьянова, Е. Майданович, Москва 2013.

⁸ Więcej na temat seminariów na portalu stowarzyszenia: <https://antsur.ru/ru/sobyitiya/seminaryi>.

⁹ *Conference in Memory of Metropolitan Anthony of Sourozh*, Londyn, 21 czerwca 2008; *Encounter with God*, London, 14 listopada 2009; *The Search for Peace With God, Our Neighbour and Ourselves*, London, 27 listopada 2010; *'In the Eye of the Storm' Conference in Memory of Metropolitan Anthony of Sourozh*, London, 19 listopada 2016.

Z kolei jeszcze pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku ukazało się dzieło ówczesnego ihumena Hilariona (Alfiejewa)¹⁰, w którym żyjącemu wówczas metropolicie Antoniemu Surożskiemu poświęcono odrębny rozdział¹¹. W 2009 roku wyszła ciekawa pozycja wydawnicza Митрополит Антоний Сурожский. Жизнь, творчество, миссия [Metropolita Antoni Surożski. Życie, twórczość, misja], która choć nie jest pracą naukową, zarysowuje krąg tematyczny myśli londyńskiego hierarchy w sposób publicystyczny¹². Wiele artykułów naukowych i popularnonaukowych można znaleźć w tomach zwartych zawierających główne teksty metropolity Antoniego – pełnią one funkcję przedmów¹³. W rosyjskich cerkiewnych czasopismach naukowych i religijnych od dawna – począwszy od czasu, gdy żył metropolita – ukazują się różne artykuły nawiązujące pośrednio bądź bezpośrednio do twórczości Antoniego Blooma¹⁴.

Warto wspomnieć o licznych nieopublikowanych pracach dyplomowych, licencjackich i magisterskich, które świadczą o zainteresowaniu prawosławnej młodzieży akademickiej dorobkiem metropolity. Powstają one głównie w większych szkołach duchownych Rosji i zagranicą¹⁵. Warto odnotować,

¹⁰ Metropolita Hilarion, świec. Grigorij Walerijewicz Alfiejew (* 24 czerwca 1966) – współczesny rosyjski hierarcha prawosławny, teolog, patrolog, historyk cerkiewny, kompozytor. Świecenia biskupie przyjął w 2001 roku. Zob.: <http://www.hilarion.ru>.

¹¹ Zob.: Иеромонах Иларион (Алфеев), *Православное богословие на рубеже столетий*, Москва 1999, s. 355–382.

¹² Zob.: А. Зайцев, *Митрополит Антоний Сурожский. Жизнь, творчество, миссия*, Москва 2009.

¹³ Zob. np. Антоний Митрополит Сурожский, *Пастырство*, Москва 2012; tenże, *Труды. Книга первая*, Москва 2002; tenże, *Труды. Книга вторая*, Москва 2007. Te dwie publikacje stanowią największy zbiór tekstów metropolity Antoniego wśród dotychczas wydanych. Warto dodać, że ogromna praca redaktorów tomów polegała na tym, że nie tylko spisywali oni mowę hierarchy, ale również odnaleźli wszystkie odnośniki bibliograficzne do cytatów, którymi posługiwał się londyński hierarcha.

¹⁴ Zob.: „Журнал Московской Патриархии”, „Церковь и время”, „Встреча”, „Новое время” i inne.

¹⁵ М. Krioukov, *The Nature and Purpose of Marriage in Metropolitan Anthony (Bloom) of Sourozh* [Saint Tikhon's Orthodox Theological Seminary], South Canaan 2001; И. Ковалев, *Проповеднические труды Митрополита Антония (Блума)* [Санкт-Петербургская духовная академия], Sankt-Petersburg 2004; И. Макаров, *Пастырское служение по трудам митрополита Антония (Блума)* [Санкт-Петербургская духовная академия], Sankt-Petersburg 2004;

że dotychczas opublikowano roboczą wersję jednej pokazanej pracy naukowej, w której Roman Rytsar, młody uczonec z Kanady, bada myśl metropolity z perspektywy filozoficznej, poszukując w jego dorobku śladów tzw. teologii kenotycznej¹⁶. Praca ta zasługuje na uwagę ze względu na swoją problematykę.

Zakres tematyczny zagadnień poruszanych przez metropolitę surożskiego jest niezmiernie szeroki: od chrześcijańskiego powołania człowieka po kwestie związane z antykonsepcją. Były one mniej lub bardziej wypracowane i stanowiły reakcję na ówczesne problemy, które dostrzegał londyński kaznodzieja. Z punktu widzenia antropologii chrześcijańskiej i filozofii religii da się wyodrębnić kilka głównych pól problemowych, wokół których ogniskowała się myśl metropolity Antoniego. Na tej podstawie można odtworzyć w miarę pełny obraz nauki metropolity, ponieważ poruszane przez niego kwestie odzwierciedlają jego wewnętrzny świat. Należy podkreślić, że nurtujące go dylematy ze sfery *sacrum* skupiały się przede wszystkim na relacji stworzenia ze swoim Stwórcą, gdzie stosunek Boga do człowieka i człowieka do Boga stawał się głównym podmiotem dociekań intelektualnych i duchowych londyńskiego hierarchy, na którym właśnie opierał się całokształt jego nauczania. Antropocentryczna wizja kosmosu i całego stworzenia przez cały czas występująca w myśli Antoniego Blooma pozwoliła autorowi niniejszego opracowania nie tylko sformułować tytuł publikacji, ale i wybrać zakres zagadnień do analizy.

Charakterystycznym elementem strukturalnym monografii jest jej podział na dziesięć rozdziałów w rozbiciu na dwie części poświęcone odmiennym tematom badawczym.

С. Романцев, *Четвероангелие в гомилетическом наследии митр. Антония (Блума)* [Московская духовная академия], Москва 2008; І. Сташків, *Сотеріологія Антонія Митрополита Суроцького* [Католицький університет у Львові], Lviv 2004; А. Чуриков, *Митрополит Сурожский Антоний (Блум) как проповедник* [Московская духовная академия], Москва 2008; Ю. Шубина, *Миссионерское значение трудов Митрополита Антония Сурожского для формирования мотивации на уроках Основ православной культуры* [Свято-Тихоновский богословский университет], South Canaan 2003; Д. Эрин, *Духовно-нравственные идеалы христианской жизни по трудам митрополита Антония Сурожского (Блума)* [Санкт-Петербургская духовная академия], Sankt-Petersburg 2004.

¹⁶ Zob.: R. Rytsar, *The kenotic theology of Anthony Bloom metropolitan of Sourozh (1914–2003), in anthropological perspective*, [Saint Paul University], Ottawa 2012.

Są nimi – z jednej strony – osobowość metropolity, jego wewnętrzny świat wartości, kierunki rozwoju umysłu i dążenia duszy, z drugiej zaś – odzwierciedlenie tego świata w postudze kapłańskiej oraz związanego z nim nauczania z zakresu antropologii i psychologii chrześcijańskiej. W połączeniu zagadnienia te stanowią swego rodzaju kompilację, która ma na celu pokazanie wymiaru praktycznego głoszonych przez metropolitę poglądów na temat człowieka z punktu widzenia chrześcijańskiej antropologii.

W pierwszej części, zatytułowanej *Postać londyńskiego hierarchy na tle rosyjskiej emigracji XX wieku*, podjęto próbę prześledzenia rozwoju osobowości metropolity Antoniego na tle rosyjskiej emigracji XX wieku przez pryzmat głównego celu życia hierarchy, którym było nieustanne zbliżanie się do Boga. Droga ta miała swój specyficzny wymiar ze względu na przesłanki geopolityczne zmuszające dużą część inteligencji ówczesnego narodu rosyjskiego do życia w diasporze poza granicami kraju. Z tego powodu na początku postanowiono ukazać samą istotę rosyjskiej emigracji i na jej tle badać życie i rozwój rodziny Bloomów, z której wywodził się hierarcha. Fakty biograficzne pozwalają wyciągać wnioski na temat sylwetki psychologicznej metropolity z uwzględnieniem głównych etapów ewolucji jego osobowości, które ogniskują się wokół ważnych wydarzeń zachodzących najpierw w życiu dziecka emigrantów rosyjskich – Andrieja Blooma, a później prawosławnego metropolity Antoniego Surożskiego. Na każdy okres życia metropolity przeznaczam osobny rozdział w pierwszej części monografii.

Podstawowym materiałem źródłowym wykorzystywanym w tej części jest autobiografia hierarchy nagrana na taśmę w 1973 roku, zaś po raz pierwszy opublikowana w 1991 roku w czasopiśmie „Новый мир” pod tytułem *Без записок [Bez notatek]*¹⁷. Warto jednak zaznaczyć, że informacje zawarte w tym źródle nie dają możliwości wykreowania całościowego obrazu biograficznego, zwłaszcza jeśli chodzi o rozwój duchowy. Dlatego też należało korzystać z dodatkowych wspomnień autobiograficznych hierarchy, zawartych w poszczególnych

¹⁷ С. Аверинцев, *Предисловие*, [w:] *Антоний Митрополит Сурожский, Без записок*, „Новый мир” 1991, nr 1, s. 212–213.

jego mowach, ponieważ chcąc uzmysłowić swoim słuchaczom sedno jakiegoś zagadnienia, podawał on fakty z własnego życia. Dodatkowy materiał źródłowy stanowią wspomnienia współczesnych, w tym: Kóstasa Karrása, Weroniki Łosskiej, Annemarie de Visser, Avril Pyman, prezbiterów Stefana Chendli i Johna Lee oraz protodiakona Petera Scorera. Jako osoby czynnie uczestniczące w życiu metropolity bądź wybranych epizodach historycznych, nie tylko dzielą się oni cennymi danymi biograficznymi, ale i prezentują własne refleksje na temat sylwetki Antoniego Blooma. Najobszerniejszym z dotychczas opublikowanych opracowań biograficznych traktujących o życiu metropolity jest książka Gillian Crow zatytułowana *This Holy Man: Impressions of Metropolitan Anthony*¹⁸. Utrzymana w stylu prozy biograficznej pozycja stanowi próbę narratorskiej kompilacji faktów z życiorysu metropolity, wspomnień autorki o nim oraz subiektywnych ocen i, choć nie jest dziełem naukowym, dostarcza informacji o wydarzeniach z życia hierarchy dotąd nieznanymi szerszej publiczności. Wadą tego opracowania jest brak odnośników, co często utrudnia dotarcie do źródeł i zweryfikowanie wiarygodności publikacji.

Cennym materiałem źródłowym w badaniu sylwetki metropolity Antoniego jest dokumentalny cykl filmowy współczesnej rosyjskiej reżyser Walentyny Matwiejewej¹⁹, która, tworząc przez piętnaście lat nagrania wideo z udziałem hierarchy, gromadziła unikatowe kadry zawierające nie tylko ważne wydarzenia z ostatnich lat jego życia, ale również dodatkowe wspomnienia autobiograficzne (niewystępujące w żadnym z wyżej wymienionych źródeł), które to uzupełniają jego życiorys o ważne detale. Chodzi o cztery filmy: *Апостол любви: фильм первый* [*Apostoł miłości: film pierwszy*] (2005), *Апостол любви: выбор пути* [*Apostoł miłości: wybór drogi*] (2005), *Апостол любви: встречи*

¹⁸ G. Crow, *This Holy Man: Impressions of Metropolitan Anthony*, New York 2006.

¹⁹ Walentina Matwiejewa (* 10 września 1934) – współczesna rosyjska reżyserka filmowa, dokumentalistka, scenarzystka, autorka ponad siedemdziesięciu filmów, laureatka wielu festiwali filmowych. Specjalizuje się w tematyce odrodzenia prawosławnych podwalin funkcjonowania społeczeństwa. Jest twórczynią pięciu filmów poświęconych życiu i twórczości metropolity Antoniego Blooma. Od 1964 roku pracuje w studium filmowym Леннаучфильм. Zob.: <https://www.kino-teatr.ru/kino/director/ros/367515/bio>.

в России [*Apostoł miłości: spotkania w Rosji*] (2006), Апостол любви: Сеятель [*Apostoł miłości: Siewca*] (2008).

Dalsze rozdziały monografii koncentrują się bezpośrednio na analizie głównych poglądów antropologicznych hierarchy zawartych w jego spuściźnie homiletycznej. Część druga, *Myśl antropologiczna metropolity Antoniego Blooma*, przedstawia wyniki analiz idei Antoniego (rozdziały: 1. *Teologia a antropologia Metropolity*, 2. *Misterium wiary*, 3. *Powołanie człowieka*, 4. *Poznanie siebie*, 5. *Zręby bioetyki*).

Główną tezę stawianą podczas analizy twórczości metropolity Antoniego głębokie zakorzenienie jego myśli w tradycji patrystycznej Kościoła prawosławnego. Poglądy hierarchy nie tylko wyrastają z owej tradycji, ale i organicznie wpisują się w jej nurt chrystologiczny i antropologiczny, na nowo odkrywając odwieczne prawdy nauki chrześcijańskiej. Za przeciwstawny można uznać pogląd, iż konceptualnie Antoni Surożski głosił naukę kontrastującą z głównymi założeniami Ojców Kościoła. Metropolicie zarzucano bowiem zbytne uwspółcześnianie interpretacji podstaw wiary. Spojrzenie pośrednie, neutralne opiera się na przypuszczeniu, że nauczanie metropolity Antoniego Blooma stanowiło swoistą reinterpretację myśli patrystycznej stosownie do czasów, w których żył.

Kolejne założenie badawcze głosi, iż metropolita Antoni Bloom prezentował odmienne stanowisko w zakresie kierownictwa duchowego (ros. духовничество) niż to, które ukształtowało się w rosyjskiej tradycji religijnej na przełomie XIX i XX wieku. Powyższe założenie to częściowo opiera się na tezie ihumena Pietra (Mereszczinowa), że w Rosji tradycyjnie osobowość nie jest szanowana i że precedens ten przeniknął również w sferę życia sakralnego. Píše on: „podejście pasterskie hierarchy londyńskiego w tym względzie nacechowane było istotnie głębokim szacunkiem ewangelicznym do człowieka, do wolności jego moralnego wyboru”²⁰. P. Mereszczinow twierdzi, że mimo zaburzenia rytmu życia duchowego, które nastąpiło w Rosji wskutek wprowadzenia przez Piotra I w Cerkwi rządów synodalnych, działanie Ducha Świętego nadal przynosiło owoce

²⁰ Петр (Мерещинов) игумен, *Жизнь православного христианина...*, s. 18.

na gruncie ruskiego prawosławia w postaci doświadczonych i pełnych mądrości sług Chrystusowych.

Trzecią tezę stawianą w niniejszej monografii jest występowanie w życiu i działalności metropolity nadmiernego konformizmu religijnego, sprzecznego z duchem czystości wiary i świadczącego o jego słabej prawosławności. Trudno nie wspomnieć, że osobę Antoniego Blooma współcześnie wykorzystuje się – między innymi – do uzasadniania różnych odstępstw religijnych, takich jak ruchy teozoficzne i sekciarskie, co również warto wyjaśnić z wykorzystaniem wnioskowania teologicznego na temat rzeczywiście głoszonych przez metropolitę poglądów²¹. Spotkać się można z przeciwstawnymi poglądami, a mianowicie iż popularność tego czy innego kaznodziei bądź działacza religijnego nie stanowi jeszcze o uchybieniu lub prawidłowości głoszonej przez niego nauki, lecz świadczy o jego zdolnościach przywódczych, organizacyjnych czy też erudycji. Zbadanie faktycznej treści nauczania i zamiarów moralistycznych metropolity Antoniego Surożskiego pomoże zatem zweryfikować zasadność odwoływania się do jego nauki przez przedstawicieli różnych nurtów i środowisk parareligijnych.

W celu zrealizowania postawionych w pracy zadań analitycznych posłużono się określonym warsztatem badawczym – w części pierwszej przede wszystkim metodą analizy biograficznej z wykorzystaniem autobiografii, analizy wspomnień współczesnych zawartych w artykułach poświęconych pamięci metropolity i dokumentów z archiwum osobistego Antoniego Blooma w Londynie. Główny nacisk położono na zestawienie

²¹ Jako przykład można tu podać tzw. Szkołę Duchowego Wzrastania, czyli działającą na Ukrainie i w Federacji Rosyjskiej od połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku sektę o charakterze teozoficzno-okultystycznym. Opiera się ona na nauce jej założycielki Olgi Asauljak. Sama założycielka jeszcze w 1998 roku została ekskomunikowana przez Cerkiew Prawosławną na Ukrainie, a mimo to większość adeptów jej nauki i struktur organizacyjnych Szkoły uważa siebie za prawosławnych chrześcijan, biorąc czynny udział w życiu cerkiewnym, a jednocześnie kamuflując swoje poglądy ze względu na obawę przed konsekwencjami dyscyplinarnymi. Charakterystyczne dla nich jest ciągle powoływanie się na metropolitę Antoniego, który rzekomo miał udzielić Asauljak błogosławieństwa dla jej działalności, na co nie ma dowodów. Niemniej dzieła metropolity cieszą się wśród działaczy tej organizacji dużą popularnością. Zob.: А. Осипов, С. Дяченко, *Оккультизм в православной упаковке. Православный анализ учения Ольги Асауляк*, Москва 2006.

wydarzeń życiowych z decyzjami natury duchowej, które podejmował metropolita.

Innowacyjność metody biograficznej zastosowanej w tej pracy polega na kojarzeniu faktów z życiorysu Antoniego Blooma z jego ewolucją światopoglądową i wzrastaniem duchowym związanym z antropologią prawosławną oraz na próbie znalezienia głównych przesłanek ideowych motywujących metropolitę do działania pasterskiego przez całe jego życie. Częściowo klucz do zrozumienia tego mechanizmu leży już w tytule pierwszej części monografii, ponieważ da się go zrozumieć jedynie dzięki zgłębieniu tematu.

W pracy nad zagadnieniami prezentowanymi w kolejnych rozdziałach części drugiej wykorzystano różne metody z zakresu analizy tekstów mówionych, w tym metodę systematyczną i praktyczną. W przypadku wydobywania treści nauczania z określonych tekstów hierarchy niejednokrotnie posłużono się metodą hermeneutyczną opartą na funkcjonującym w prawosławiu dorobku wczesnobizantyjskim i współczesnej prawosławnej myśli teologicznej oraz filozoficzno-religijnej. Uwzględnienie dokonań intelektualnych Ojców Kościoła uświęconych przez postanowienia Soborów i zweryfikowanych przez historię stanowi najlepszą bazę komparatystyczną do sformułowania twardych argumentów na rzecz ostatecznie wybranej tezy badawczej. Tymczasem, rozpatrując zagadnienia antropologiczne i odwołując się do prawosławnej szkoły soteriologicznej i chrystologicznej, należy założyć, że warsztat badawczy obejmuje nie tylko porównanie, lecz i znalezienie treści oryginalnych, takich, których ślady tkwią w myśli patrystycznej, ale nie w tak jasnej, wykrystalizowanej postaci jak u Antoniego Blooma. Osiągnięcie postawionych w pracy celów badawczych wymagało zastosowania przede wszystkim podejścia problemowo-tematycznego, jak również uwzględnienia podstaw światopoglądowych i moralnych oraz wzięcia pod uwagę bogatego materiału tekstowego, w którym zostały one zawarte.

Jeśli chodzi o kwestie warsztatowe i techniczne, warto zwrócić uwagę na informacje o materiale źródłowym i metodach translologicznych zastosowanych w monografii. Specyfika tematu i materiału badawczego sprawiła, że w określonych przypadkach

część danych pozyskiwano nie tylko z tekstów pisanych, ale również z nagrań audio i wideo. Stało się tak, ponieważ część dziedzictwa duchowego metropolity Antoniego Blooma wciąż dostępna jest wyłącznie w tej postaci. Wszystkie teksty pisane ekscelencji publikowane nie tylko współcześnie, ale i za jego życia, tworzono właśnie na podstawie nagrań analogowych, a następnie cyfrowych rejestrowanych przy różnego rodzaju okazjach z jego udziałem: podczas nabożeństw, seminariów, wykładów i tak dalej. Większość tych materiałów w formie nagrań cyfrowych znajduje się na stronach biblioteki elektronicznej FDDMAS²² oraz w zasobach Электронный Архив Митрополита Антония Сурожского [Archiwum Elektronicznego Metropolity Antoniego Surożskiego]²³. Przy powoływaniu się na materiał audio bądź wideo każdorazowo wskazywana jest pełna nazwa nagrania, miejsce jego lokalizacji oraz dokładny czas cytowanego fragmentu²⁴. W pozostałych przypadkach powoływania się na teksty pisane źródłowe bądź badawcze format zapisu przypisów jest klasyczny. Spora część materiału krytycznego również występuje w Internecie, nie powinno to jednak wzbudzać wątpliwości, ponieważ badany temat pozostaje aktualny i ciągle żywy. Wszystkie tłumaczenia tekstów z języka rosyjskiego i angielskiego na język polski zostały wykonane przez autora monografii.

²² Zob.: <https://antsur.ru/ru/nasledie/>.

²³ Zob.: <http://masarchive.org/Sites/Site/Home.html>], dalej „AEMAS”.

²⁴ To jest: godzina:minuta:sekunda.

Część I

Postać londyńskiego hierarchy na tle rosyjskiej emigracji XX wieku

Rozdział 1

„Wielkie wyjście” rosyjskiej emigracji

Historia kultury rosyjskiej jest cała podziurawiona, z przerwami, odstępstwami, zaczarowaniami, rozczarowaniami i zdradami. Czego jej brakuje, to całokształtu. Rosyjska materia historyczna jest dziwnie poplątana, wygięta i oberwana.

Książd Geоргий Florowski¹

Wydarzenia rewolucyjne w Rosji 1917 roku ostatecznie doprowadziły – prócz wszystkich innych skutków – do zjawiska niebywałego na tak wielką skalę w historycznej Rosji, mianowicie masowej emigracji ludności rosyjskiej: przedstawiciele świata nauki, kultury i religii. Rosjan, którzy w wyniku tych wydarzeń, represji bądź określonej polityki bolszewickiej zmuszono do opuszczenia swej ojczyzny, w Europie Zachodniej tytułowano w różny sposób – uchodźcy, wygnańcy, wyrzutkowie, wreszcie imigranci. Liczbę rosyjskich uchodźców politycznych pierwszej fali szacuje się na około dwa miliony osób, z czego znaczną część stanowili intelektualiści, określani z czasem mianem awangardy kultury rosyjskiej (ros. *цвет русской культуры*). Choć pierwotnie ruch migracyjny i emigracyjny miał charakter żywiołowy², to w następnych latach nie obeszło się bez działań

¹ Książd Geоргий Florowski (* 9 września 1893, † 11 sierpnia 1979) – rosyjski duchowny prawosławny na emigracji, myśliciel religijny, teolog, filozof, historyk, działacz ruchu ekumenicznego. Zob.: *Новая философская энциклопедия*, Москва 2010, t. 4, s. 257. Cytat pochodzi z: Г. Флоровский, *Пути русского богословия*, red. О. Платонов, Москва 2009, s. 633.

² Zwłaszcza w latach 1917–1920, czyli w krótkim okresie funkcjonowania niezależnych narodowych bytów politycznych, takich jak Ukraina czy Gruzja, ruch migracyjny ludności z Petersburga, Moskwy i innych większych rosyjskich

sterowanych centralnie. W historiografii tematu dobrze znany jest fakt spektakularnego posunięcia Lenina, który w 1922 roku definitywnie nakazał wydalac z kraju wszystkich intelektualistów myślących krytycznie o bolszewikach i ich polityce³: filozofów, pisarzy, muzyków, teologów etc. Nie było to oczywiście działanie jednostkowe, na dobrą sprawę masowy ruch inteligencji rosyjskiej na Zachód rozpoczął się w 1920 roku i trwał do roku 1923, choć pojedyncze wyjazdy zdarzały się też później. Ludzie „starego” myślenia nie pasowali do nowej ideologii, swoją postawą i oświadczeniami publicznymi wręcz przeszkadzali w realizacji komunistycznej wizji państwa⁴. Należeli do nich m.in. Mikołaj Łoski⁵, Mikołaj Bierdiajew⁶,

miast odbywał się w kierunku tych właśnie państw. Zob. więcej: Гольденвейзер А., *Из киевских воспоминаний*, [w:] *Революция на Украине по мемуарам белых*, red. С. Алексеев, Н. Попов, Москва 1930, s. 38–44.

³ Akcja 1922 roku w historiografii rosyjskiej określana mianem „statku filozoficznego” polegała na wysłaniu z Rosji radzieckiej do Europy Zachodniej w dniach 29–30 września i 16–17 listopada dwóch statków z inteligencją na pokładzie, w liczbie przekraczającej 200 osób. Zob.: В. Макаров, В. Христофоров, *Пассажиры «философского парохода» (судьбы интеллигенции, репрессированной летом – осенью 1922 г.)*, „Вопросы философии” 2003, nr 7, s. 113–137.

⁴ Więcej o zjawisku deportacji inteligencji rosyjskiej w latach 20. patrz: В. Макаров, *Историко-философский анализ внутривосточной борьбы начала 1920-х годов и депортация инакомыслящих из Советской России*, Москва 2010.

⁵ Mikołaj Łoski (* 24 listopada 1870, † 24 stycznia 1965) – rosyjski myśliciel religijny, filozof, założyciel intuitywizmu. Po wygnaniu z Rosji w 1922 roku mieszkał w Niemczech, następnie przeniósł się do Pragi, gdzie wykładał na Uniwersytecie Rosyjskim oraz w Brno i Bratysławie. Od 1946 roku mieszkał w USA, pracując w Seminarium Duchownym im. św. Włodzimierza w Nowym Yorku. Jest autorem między innymi takich dzieł, jak: *Wolność woli* (1927), *Intuicja zmysłowa, intelektualna i mistyczna* (1938), *Podstawy absolutnego dobra. Podstawy etyki* (1949), *Historia filozofii rosyjskiej* (1951), *Dostojewski i jego chrześcijański światopogląd* (1951), *Charakter narodu rosyjskiego* (1957). Zmarł w Paryżu w wieku 94 lat. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. 4, s. 453.

⁶ Mikołaj Bierdiajew (* 6 marca 1874, † 23 marca 1948) – rosyjski filozof, myśliciel religijny. W 1922 roku z powodu działalności „antyrewolucyjnej” został wysłany zagranicę. Na Zachodzie rozgłos przyniosła mu książka *Nowe średniowiecze. Rozważania na temat Rosji i Europy* (1924). W wyniku rozważań nad rosyjskimi rewolucjami i tendencjami rozwojowymi Europy, Bierdiajew doszedł do wniosku, że nadszedł kres epoki „bezreligijnej” i nadchodzi tzw. epoka „sakralna” „nowe średniowiecze”, charakteryzujące się odrodzeniem religijnym i konfliktami religijnymi, zderzeniem się idei chrześcijańskich z niechrześcijańskimi. Jego zdaniem w walce ideowej XX wieku każda bardziej lub mniej znacząca idea nabiera sensu religijnego, co dotyczy też komunizmu. W okresie emigracyjnym Bierdiajew napisał między innymi: *Filozofię wolnego ducha* (1927/28), *O przeznaczeniu człowieka* (1931), *Niewolę i wolność człowieka* (1939), *Zarys metafizyki eschatologicznej* (1947). Po śmierci filozofa ukazały

ks. Sergiusz Bułgakow⁷ i wielu innych, którzy w swoim czasie odegrali rolę kluczowego ogniwa intelektualnego rosyjskiej imigracji zachodniej, a których twórczość wciąż stanowi źródło do wielu inspiracji twórczych i badawczych. Nie można pominąć też hierarchów cerkiewnych zmuszonych do opuszczenia Rosji i budowania nowego życia religijnego, między innymi księdza metropolity Antoniego (Chrapowickiego)⁸ czy księdza arcybiskupa Eulogiusza (Gieorgijewskiego)⁹.

Sami emigranci rosyjscy podejmowali liczne próby duchowej interpretacji wydarzeń rewolucyjnych, swojego wygnania oraz uzmysłowienia sobie znaczenia roli, jaką mieli odegrać – każdy z osobna i wszyscy razem – w tym procesie. Tematem wiodącym tych przemyśleń była „misyjność” mająca bezpośredni związek z Opatrznością a zakładająca realizację

się drukiem jego książki: *Samopoznanie. Doświadczenie autobiografii filozoficznej* (1949), *Królestwo Ducha i królestwo cezara* (1949), *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka* (1952) i inne. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. 1, s. 241.

⁷ Ksiądz Sergiusz Bułgakow (* 16 czerwca 1871, † 13 lipca 1944) – rosyjski duchowny prawosławny na emigracji, filozof, teolog, ekonomista, publicysta, działacz religijny i społeczny. W 1922 roku Bułgakow wraz z innymi działaczami nauki i kultury nastawionymi negatywnie do polityki bolszewików wyjechał z kraju. Od 1923 roku mieszkał w Pradze, gdzie pracował jako profesor prawa cerkiewnego i teologii na Wydziale Prawa Rosyjskiego Instytutu Naukowego. Następnie przeniósł się do Paryża, współtworząc tam Prawosławny Instytut Teologiczny, gdzie do końca życia był dziekanem i profesorem katedry teologii dogmatycznej. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. 1, s. 325.

⁸ Metropolita Antoni, świec. Aleksy Chrapowicki (* 17 marca 1863, † 10 sierpnia 1936) – rosyjski hierarcha prawosławny, teolog, filozof, wykładowca akademicki. Świecenia biskupie przyjął w 1897 roku. Katedry biskupie obejmował między innymi na Wołyniu (1902–1914), w Charkowie (1914–1917), Kijowie (1918–1919). Był jednym z głównych hierarchów założycieli Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej poza granicami Rosji (ros. *Русская Православная Церковь Заграницей*). Zob.: *Православная энциклопедия*, red. gł. Алексий II, патриарх Московский и всея Руси, Москва 2000, t. II, s. 646–652.

⁹ Metropolita Eulogiusz, świec. Bazyli Gieorgijewski (* 10 kwietnia 1868, † 8 sierpnia 1946) – rosyjski hierarcha prawosławny, działacz społeczny, wykładowca. Świecenia biskupie przyjął w 1902 roku w Chełmie jako biskup lubelski wikariusz diecezji warszawsko-chełmskiej (1903–1905), następnie jako ordynariusz samodzielnej diecezji chełmsko-lubelskiej (1905–1914). Od 1922 roku na emigracji został egzarchą zachodnioeuropejskim podporządkowanym Moskwie, zaś od 1930 roku – Konstantynopolowi. Godności metropolity dostąpił już na emigracji, w tekście monografii w odniesieniu do niego i innych hierarchów zamiennie mogą być używane określenia: „ksiądz arcybiskup” bądź „metropolita”, w zależności od czasu, którego dotyczy omawiany epizod. Zob.: *Православная энциклопедия*, red. gł. Алексий II, Патриарх Московский и всея Руси, Москва 2008, t. XVII, s. 161–168.

przez rosyjskich wygnańców określonych zadań historyczno-religijnych, nie tylko w Europie Zachodniej, ale i w następstwie wydarzeń, w samej Rosji. W kontekście religijnym była to misja niesienia prawosławia „zlaicyzowanej i wyjąłowionej duchowo” Europie. Zdaniem współczesnego badacza rosyjskiej diaspory XX wieku, przypominała ona Europejczykom „niezmienną wiecznych wartości: miłości, miłosierdzia i bezinteresowności, udowadniając priorytet pierwiastka duchowego nad materialnym, a o którym społeczeństwo europejskie zaczęło zapominać. Swoją działalnością twórczą emigracja uzmysłowiła dla świata tragiczność rewolucji, pokazała do czego człowiek jest zdolny w różnych systemach społecznych, prezentując Zachodowi »rosyjską ideę« jako syntezę doświadczenia ogólnoludzkiego, korzystnego dla zamieszkujących go narodów”¹⁰.

Właśnie inteligencja rosyjska, która znalazła się na wygnaniu, szybko uświadomiła sobie przyczyny, z powodu których doszło do wydarzeń rewolucyjnych oraz do katastrofy społeczno-politycznej Rosji. Dominantą w tym procesie było nie tylko jej odejście w XIX wieku i początku XX od religii *Świętej Rusi* – *Świętego prawosławia*, ale też kolaboracja z destruktywnymi ideologiami: teozofią, marksizmem, utopijnymi założeniami sprawiedliwości społecznej. Skutki polityczne i wygnanie stały się z kolei szansą na odnalezienie utraconych sensów mistyczno-religijnych, ponownego rozszyfrowania paradygmatu Moskwy – Trzeciego Rzymu i co się z tym wiąże – sprostania wyzwaniom, które nakładał na naród rosyjski paradygmat *Świętej Rusi*¹¹.

Powyższe dominanty generowały również linię myślenia społeczno-politycznego, gdzie nadrzędną ideą stawała się „Wolna Rosja”, wolna nie tylko od komunizmu, ale i od wszystkich powyższych wrogich rosyjskiej mentalności ideologii. „Rosyjska emigracja to jedno z największych »wyjść« w historii ludzkości” – konstatował nie bez patosu w swoich przemyśleniach Piotr

¹⁰ О. Гончаренко, *Миссия русской эмиграции в XX веке*, <http://mir-politika.ru/3521-missiya-russkoy-emigracii-v-hh-veke.html>.

¹¹ Zob. więcej o paradygmatach *Świętej Rusi* oraz Moskwy – Trzeciego Rzymu: З. Кудая, *Пути постижения святости в прозаическом наследии Бориса Зайцева (1922–1972)*, Люблин 2012, s. 75–90.

Struwe¹². Emigranci byli dla niego wyrazicielami idei „Wolnej Rosji”, bo – nie chcąc znosić komunistycznego ucisku – znaleźli się tymczasowo, jak im się wydawało, poza ojczyzną¹³. Dlatego też emigracja stanowiła jednocześnie tragedię i szansę na zachowanie rosyjskiej kultury, zaś liczba wybitnych naukowców, literatów, filozofów i działaczy religijnych stanowiła gwarancję sukcesu tej misji.

Emigracyjny wymiar cerkiewny, zagadnienia wiary i religii Rosjan na wygnaniu są obecnie szeroko badane przez reprezentantów polskiej i zagranicznej nauki, literaturoznawców, kulturologów, historyków, m.in. Annę Woźniak, Lucjana Suchanka, Jana Orłowskiego, Bronisława Kodzisa, Zoję Kucą, Beatę Wegnerską, Aleksego Lubomudrowa, Nadzieję Pak, Swietłanę Somową i innych. Do tych kwestii odnosili się również naoczni świadkowie lub też bezpośredni uczestnicy omawianych wydarzeń, zwłaszcza wspomniany M. Bierdiajew, ks. Bazyl Zeńkowski¹⁴ oraz przedstawiciele kolejnych pokoleń emigrantów – ks. Aleksander Schmemann¹⁵, ks. Gieorgij Florowski, Nikita Struwe¹⁶. Wśród amerykańskich badaczy na uwagę zasługuje Marc Raeff¹⁷, historyk rosyjskiego

¹² Piotr Struwe (* 26 stycznia 1870, † 26 czerwca 1944) – rosyjski polityk, publicysta, ekonomista, filozof, historyk. P. Struwe był typowym przykładem metamorfozy politycznej, jaką po rewolucji 1917 roku przechodziła rosyjska inteligencja na wygnaniu. Rozpoczynając swą karierę polityczną jako rewolucjonista chadek w 1898 roku, na emigracji przemienił się w monarchistę. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. 3, s. 646.

¹³ П. Струве, *Patriotica: Россия. Родина. Чужбина*, Санкт-Петербург 2000, s. 302.

¹⁴ Ksiądz Bazyl Zeńkowski (* 4 lipca 1881, † 5 sierpnia 1962) – rosyjski i ukraiński filozof, pedagog, teolog, psycholog, publicysta działacz cerkiewny, duchowny prawosławny, Minister Wyznań w okresie Państwa Ukraińskiego (Hetmanatu 1919 r.). Zob.: *Енциклопедія історії України*, red. В. Литвин, В. Смолий, Київ 2005, t. 3, s. 353.

¹⁵ Ksiądz Aleksander Schmemann (* 13 maja 1921, † 13 grudnia 1983) – rosyjski duchowny prawosławny na emigracji, teolog, historyk Kościoła. Zob.: А. Нивьер, *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе 1920–1995. Биографический справочник*, Москва 2007, s. 551–552.

¹⁶ Nikita Struwe (* 16 lutego 1931) – współczesny francuski slawista rosyjskiego pochodzenia, badacz emigracji rosyjskiej XX wieku, wnuk Piotra Struwe. Zob. notkę biograficzną w elektronicznej *Wielkiej Rosyjskiej Encyklopedii Biograficznej*: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography.

¹⁷ Marc Raeff (* 29 lipca 1923, † 20 września 2008) – amerykański slawista i historyk kultury rosyjskiego pochodzenia. Zob. nekrolog w języku angielskim: http://www.oei-dokumente.de/JGO/Chronik/Schlaflly_Nachruf_Raeff.html.